

Полевікова, О.Б. Особливості засвоєння дошкільниками слів різних ступенів узагальнення [Текст] / О.Б. Полевікова // Оновлення змісту, форм та методів навчання і виховання в закладах освіти. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету : зб. наук. праць. – Рівне: РДГУ, 2011. – Вип. 2 (45). – С. 68-72.

УДК 372

ПОЛЕВІКОВА О.Б.

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСВОЄННЯ ДОШКІЛЬНИКАМИ СЛІВ РІЗНИХ СТУПЕНІВ УЗАГАЛЬНЕННЯ

Автор статті досліджує особливості розвитку лексичної системи в онтогенезі; з'ясовує сутність кожного етапу розвитку системної організації дитячого словника; визначає можливості засвоєння слів різних ступенів узагальнення.

Ключові слова: лексична система, онтогенез, ступені узагальнення слів.

Постановка проблеми. Закон України про внесення змін до законодавчих актів із питань дошкільної освіти щодо організації навчально-виховного процесу від 6 липня 2010 року, нова програма "Я у Світі", як третя складова комплексу нормативних документів та науково-методичних матеріалів дошкільної галузі освіти, та загальні тенденції розвитку суспільства визначили нагальну потребу перебудови роботи усєї системи українського дошкілля.

Лише природовідповідний, дитиноцентричний, вільний та творчий розвиток дитини в дошкільному віці дасть змогу їй реалізуватися у складному і багатогранному сучасному світі. Завданням дошкільної педагогіки є активна соціалізація дитини, турбота про її фізичний та психічний розвиток, формування її як особистості.

Значне місце в особистісному зростанні дошкільника посідає мовленнєва компетентність, детермінована у Базовій програмі розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» в одну із семи ліній розвитку із визначенням сутності та специфіки, завдань означеного напрямку, вікової динаміки, особливостей організації життєдіяльності від народження до вступу до школи.

Реалізується мовленнєва лінія розвитку через відповідну форму активності, особливості прояву якої завжди перебували в центрі уваги науковців і практиків.

Предметом нашого дослідження є лексична компетенція дитини, визначена акад. А.М. Богуш як «запас слів у межах певного вікового періоду, здатність до адекватного використання лексем, правильне вживання образних виразів, приказок, прислів'їв, фразеологічних зворотів [5, с.186]».

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У працях Аркіна Ю.А., Богуш А.М., Гербової В.В., Ляміної Г.М., Розенгарт – Пупко Г.Л., Коніної М.М., Кудикіної Н.В., Луцан Н.І., Ляховської Ю.С., Савельєвої Н.П. та ін. висвітлено особливості становлення і розвитку словника дітей впродовж дошкільного дитинства.

Стрижневим моментом низки досліджень (Арушанова А.Г., Бірюк Л.Я., Гавриш Н.В., Ількова А.П., Кирста Н.Р., Колунова Л.І., Куршева Г.О., Максаков О.І., Лаврентьєва А.І., Савушкіна Є.В., Смага А.А., Сомкова О.Н., Сохін Ф.О., Струніна Є.М., Ушакова О.С., Юртайкіна Т.М. та ін.) виступило дослідження особливостей засвоєння семантики слів, уточнення і розширення значень уже відомих у певному контексті тощо, використання тематичного принципу введення лексики, асоціативного поєднання слів. Натомість результати педагогічних спостережень засвідчили, що питання розвитку якісного словника у контексті роботи над формуванням ступеневої системи узагальнення слова не знайшли належного місця у практиці дошкільної освіти і потребують подальшого розв'язання.

Мета статті: обґрунтувати ступневність узагальнення слів у лексиці дитини дошкільного віку.

Реалізації мети дослідження сприятиме, на нашу думку, розв'язання таких завдань:

- 1) дослідити особливості розвитку лексичної системи в онтогенезі;
- 2) з'ясувати сутність кожного етапу розвитку системної організації дитячого словника;

3) визначити можливості засвоєння слів різних ступенів узагальнення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування словника в дошкільному віці повинно відбуватися в тісному взаємозв'язку з розвитком зв'язного мовлення дітей. З одного боку, в мові створюються умови для добору слів, що найбільш підходять за змістом для дійсного засвоєння лексики мови, а з іншого – точність і різноманітність словникового запасу є найважливішою умовою розвитку самого зв'язного мовлення.

Значення слова можна визначити на основі з'ясування трьох аспектів:

- 1) співвіднесення слова з предметом;
- 2) зв'язку слова з певним поняттям;
- 3) співвіднесеності слова з іншими лексичними одиницями всередині лексичної системи мови.

Засвоїти значення слова означає опанувати всіма його аспектами.

Аналіз природи слова та особливостей засвоєння дітьми лексики дозволяє виділити в словниковій роботі з дошкільниками два напрями діяльності.

Перший полягає в освоєнні дитиною предметної віднесеності слів і їх понятійного змісту. Він пов'язаний із розвитком пізнавальної діяльності дітей і здійснюється в логіці предметних зв'язків і відносин.

Другий напрям полягає в засвоєнні слова як одиниці лексичної системи, його зв'язків з іншими лексичними одиницями. Тут особливого значення набувають ознайомлення дітей з багатозначними словами, розкриття їх семантики, точне за змістом використання антонімів, синонімів, багатозначних слів, тобто розвиток смислової сторони мови. Обидва ці напрями діяльності взаємопов'язані між собою, і, безумовно, робота над смисловою стороною слова стає можливою лише при засвоєнні дітьми предметного, понятійного змісту слова.

Таким чином, робота зі словом у ДНЗ спрямована на створення лексичної основи мови і посідає важливе місце в загальній системі роботи з мовленнєвого розвитку дітей. Разом з тим вона має велике значення для загального розвитку

дитини. За допомогою мови, слів дитина позначає лише те, що доступно її розумінню. У зв'язку з цим у словнику дитини рано з'являються слова конкретного значення, пізніше - слова узагальнюючого характеру.

Нині у психологічній і психолінгвістичній літературі підкреслюється, що передумови розвитку мовлення визначаються двома процесами. Одним із цих процесів є немовна предметна діяльність самої дитини, тобто розширення зв'язків з навколишнім світом через конкретне, чуттєве сприйняття світу.

Другим найважливішим чинником розвитку мови, у тому числі і збагачення словника, виступає мовна діяльність дорослих і їхнє спілкування з дитиною.

Первісне спілкування дорослих із немовлям носить односторонній і емоційний характер, викликає бажання дитини вступати в контакт і висловити свої потреби. Потім спілкування дорослих має на меті прилучення дитини до знакової системи мови за допомогою звукової символіки. Дитина підключається до мовленнєвої діяльності свідомо, долучається до спілкування за допомогою мови.

Таке «підключення» відбувається, перш за все, через найпростіші форми мови, з використанням зрозумілих слів, пов'язаних з певною конкретною ситуацією.

У зв'язку з цим розвиток лексики багато в чому визначається і соціальним середовищем, у якому виховується дитина. Вікові норми словникового запасу дітей одного і того ж віку значно коливаються в залежності від соціально-культурного рівня сім'ї, так як словник засвоюється дитиною в процесі спілкування. У кінці першого і на початку другого року життя дитини поступово все більшої сили починає набувати словесний подразник. Однак у цей період розвитку слова не розмежовуються один від одного, дитина реагує на весь комплекс слів за всією предметною ситуацією.

Перша стадія розвитку дитячих слів протікає по типу умовних рефлексів. Сприймаючи нове слово, дитина пов'язує його з предметом, а згодом і відтворює його.

У віці від 1,5 до 2 років дитина переходить від пасивного накопичення слів від оточуючих його людей до активного розширення свого словника в період використання питань типу «Що це?», «Як це називається?» [6, 208-211].

Таким чином, спочатку дитина отримує знаки від оточуючих його людей, а потім усвідомлює їх, відкриває функції знаків.

Незважаючи на те, що до 3,5 - 4 років предметна відносність слова у дитини набуває досить стійкого характеру, процес формування предметної віднесеності слова на цьому не закінчується.

Для нас важливим є висновок відомого лінгвіста О.Потебні: «Значення слова не передається, і повторене дитиною слово до того часу залишається беззмістовним, доки вона сама не порівняє з ним відомі фрази, не пояснить його сприйняттями, які становлять її особисту, виключну власність [2, 194]».

У процесі збагачення лексики відбувається і уточнення значення слова.

Ускладнення діяльності дитини та розвиток спілкування з оточуючими людьми призводять до поступового кількісного зростання словника.

Так, стосовно раннього віку, «спілкування з людьми та предметні дії потребують використання активного мовлення, на основі якого в дитини розвиваються узагальнення та символічна функція мислення. Вона активно опановує мову: від розуміння поодинокі схожості вона переходить до дедалі ширших і точніших узагальнень (за допомогою одного й того ж слова виражає різні предметні значення). Дитина навчається оперувати словом... Цей процес відбувається за рахунок *повідомлювальної* функції (показ дорослим предметів, об'єктів, явищ, дій та їх називання); *відтворювальної, репродуктивної* (дитина наслідує дорослого, повторюючи за ним окремі слова, словосполучення); *продуктивної* (дитина вживає у власному мовленні раніше засвоєні слова та словосполучення). Словник збагачується завдяки вживанню дорослими в спілкуванні з малюком слів-назв, слів-дій, слів-ознак, слів на позначення просторових, часових категорій [1, 73].

Дані, які наведені вище, свідчать, що діти вже на третьому році життя у своєму розпорядженні володіють досить різноманітним словником, що забезпечує їхнє спілкування з оточуючими.

Однак важливо не саме по собі кількісне накопичення словника, а його якісний розвиток – розвиток значень слів. Це підтверджується словами відомого психолога С.Рубінштейна: «...Зв'язок слова з предметом є основою, яка визначає його значення; натомість зв'язок цей не безпосередній, а опосередкований – через узагальнений семантичний зміст слова – через поняття та образ... [2, 194]».

Слова в лексиконі не є ізольованими одиницями, а поєднуються одне з одним різноманітними смисловими зв'язками, утворюючи складну систему семантичних полів.

Добре відомо, що багато слів мають не одне, а кілька значень, позначаючи зовсім різні предмети. Так, слово «ручка» може однаково позначати і маленьку руку дитину, і прилад для писання, і дверну ручку і ручку крісла, інакше кажучи, абсолютно різні предмети, спільним для яких є лише те, що всі вони будь-якими сторонами пов'язані з рукою людини.

Слово «підняти», яке з першого погляду позначає одну певну дію, насправді також багатозначне. Воно може означати «нахилитися і підняти що-небудь з підлоги» («підняти хустку»), або «підняти що-небудь вгору» («підняти руку»), або «поставити будь-яке питання» («підняти питання») або взагалі «почати будь-яку дію, що змінює свій попередній стан» («підняти шум»), а слово «здати» - або «успішно витримати іспит» («він здав іспит»), або «погіршити свій стан» («він сильно здав») і т. д.

Усе це показує, що явище багатозначності слів набагато ширше, ніж це могло здаватися, і що точна «предметна віднесеність» чи «найближче значення» слова є по суті вибором потрібного значення з ряду можливих.

Найчастіше це уточнення значення слова чи його вибір здійснюється «семантичними маркерами», які уточнюють значення слова і відділяють його від інших можливих значень. Зазвичай ця функція визначається тією ситуацією,

тим контекстом, у яких стоїть слово, а іноді і тим тоном, яким слово вимовляється.

Факт багатозначності слів не вичерпується, проте, тільки згаданим явищем полісемії слова. Мабуть, найбільш істотним є те, що поряд із прямим «референтним» або «денотативним» значенням слова існує ще й велика сфера того, що прийнято називати «асоціативним» значенням.

Усе це засвідчує, що психологічно слово далеко не вичерпується незмінною і однозначною «предметною віднесеністю», що поняття «семантичного поля», яке викликається кожним словом, є цілком реальним і що тому як процес називання, так і процес сприйняття слова насправді слід розглядати як складний процес вибору потрібного «найближчого значення слова» з усього «семантичного поля».

Таким чином, кожне слово не тільки позначає річ, не тільки виділяє її ознаки. Воно узагальнює речі, відносить їх до певної категорії, інакше кажучи, несе складну інтелектуальну функцію узагальнення. Слово «годинник» позначає будь-які годинники (баштові, настільні, ручні, кишенькові, золоті або срібні, квадратні або круглі). Слово «стіл» позначає будь-який стіл (письмовий, обідній, картковий, квадратний або круглий, на трьох або на чотирьох ніжках, розсувний або простий). Отже, слово не тільки виділяє ознаки, а й узагальнює речі, відносить їх до певної категорії, і ця узагальнююча функція слова є однією з найважливіших. Узагальнюючи предмети, слово є знаряддям абстракції, а узагальнення є найважливішою операцією свідомості. Саме тому, називаючи той чи інший предмет словом, ми тим самим відносимо цей предмет до певної категорії. Це й означає, що слово є не тільки засобом заміщення речі, подання; воно є і клітинкою мислення, тому що найважливішими функціями мислення є саме абстракція та узагальнення.

Отже, позначаючи предмет, слово виділяє в ньому відповідні властивості, ставить його в потрібні стосунки з іншими предметами, відносить його до відомих категорій.

У міру розвитку мислення, мови лексика дитини не тільки збагачується, а й систематизується, тобто упорядковується. Слова як би групуються у семантичні поля. Семантичне поле – це функціональне утворення, групування слів на основі спільності семантичних ознак. При цьому відбувається не тільки об'єднання слів у семантичні поля, але й розподіл лексики всередині семантичного поля: виділяється ядро і периферія. Ядро семантичного поля складають найбільш частотні слова, що володіють вираженими семантичними ознаками.

Організація лексичної системності у маленьких дітей і дорослих відбувається по-різному. У маленьких дітей об'єднання слів у групи відбувається переважно на основі тематичного принципу (наприклад, собака - буда, помідор - грядка). Дорослі ж частіше об'єднують слова, пов'язані з одним поняттям (собака - кішка, помідор - овоч).

Учені виділяють чотири етапи розвитку системної організації дитячого словника [3].

На першому етапі словник дитини представляє собою набір окремих слів (від 20 до 50). При цьому набір лексем є нерегульованим.

На початку другого етапу словниковий запас дитини починає швидко збільшуватися. Питання дитини про назви оточуючих її предметів і явищ свідчить про те, що в її свідомості формується деяка система слів, що відносяться до однієї ситуації, утворюються їхні групи. Називання одного слова з даної групи викликає у дитини називання інших елементів цієї групи. Цей етап є ситуативним, а групи слів - ситуаційними полями.

Надалі дитина починає усвідомлювати схожість певних елементів ситуації і об'єднує лексеми в тематичні групи. Це явище характеризує третій етап формування лексичної системи, який визначається як тематичний етап.

Організація тематичних груп слів викликає розвиток лексичної антонімії (великий - маленький, хороший - поганий).

Протиставлення «великий - маленький» замінює на цьому етапі всі варіанти параметричних прикметників (довгий - маленький, товстий -

маленький), а протиставлення «хороший - поганий» – всі варіанти якісно-оціночних прикметників (злий - хороший).

Особливістю четвертого етапу розвитку лексичної системи в онтогенезі є подолання цих замінь, а також виникнення синонімії. На даному етапі системна організація словника дитини наближається за своєю будовою до лексико-семантичної системи дорослих.

Чітка предметна віднесеність виникає не із ранніх етапів життя дитини і є продуктом розвитку. Вже з 10 - 11 місяців, за даними Ф.І.Фрадкіної, дитина починає реагувати не тільки на звукову сторону слова, але і на його зміст [6, 41]. Спочатку слово асоціюється для малюка тільки з конкретним одиничним предметом (дитині, яка завжди грала лише з білим м'ячем, дали два м'ячі - знайомий їй білий і незнайомий великий кольоровий м'яч. У відповідь на запитання «Де м'яч?» Дитина показувала тільки на білий м'яч). Поступово з розвитком здатності узагальнення слово м'яч починає позначати всі предмети даної категорії.

Шляхи розвитку узагальнення у дітей охарактеризувала М.М. Кольцова [6, 41].

Перший ступінь узагальнення – слово заміщає чуттєвий образ тільки одного предмета (лялька - тільки ось ця лялька). Слово кілька разів співпало з відчуттями від даної речі, і між ними утворився міцний зв'язок. Цей ступінь узагальнення доступний дітям кінця першого - початку другого року життя.

Другий ступінь узагальнення – слово заміщає чуттєвий образ кількох однорідних предметів (лялька відноситься до будь-якої ляльки, незалежно від її розміру, матеріалу, з якого вона зроблена). Значення слова тут ширше. Цей ступінь узагальнення може бути досягнутий дітьми до кінця другого року життя.

Третій ступінь узагальнення – слово позначає кілька груп предметів, що мають загальне призначення (іграшки, посуд тощо). Слово «іграшки» узагальнює і ляльок, і м'ячі, і кубики та інші, призначені для гри предмети. Сигнальне значення такого слова дуже широке, але разом із тим значно

віддалене від конкретних образів предметів. Цей ступінь узагальнення доступний дітям у три – три з половиною роки.

Четвертий ступінь узагальнення – слово досягає вищої стадії інтеграції. У слові є показник попередніх рівнів узагальнення (слово *річ*, наприклад, містить у собі узагальнення, які містять в собі слова *іграшки, посуд, меблі* та ін.) Сигнальне значення такого слова надзвичайно широке, а зв'язок його з конкретними предметами простежується з великими труднощами. Такого рівня узагальнення діти досягають лише на п'ятому році життя.

Для того щоб дитина засвоїла слова першого та другого ступенів узагальнення, необхідний збіг у часі звучання слова, яке вимовляє дорослий, із сприйняттям малюком предмета або дії, яке воно позначає. Причому чим менша дитина, тим більшу кількість таких збігів потрібно. Так, на першому році необхідно більше 50-70 повторень, у той час як на другому році - не більше 10. Велике значення мають дії дитини із названим предметом.

Для розвитку більш високих ступенів узагальнення потрібно під час сприйняття предметів називати їх як конкретним, так і більш загальним за значенням словом («Ця лялька - гарна іграшка. Скільки в тебе іграшок - і лялька, і машинка, і м'ячик!»).

Після 4 - 5 років діти, які володіють мовою, відносять нове слово вже не до одного, а до багатьох предметів. Засвоюючи від дорослих готові слова і оперуючи ними, дитина ще не усвідомлює всього того смислового змісту, що вони виражають. Дітьми може бути засвоєна предметна віднесеність слова, а система абстракцій і узагальнень, що стоїть за ним, відсутня.

Звуження або розширення значень слів дітьми пояснюється тим, що вони не мають достатніх знань про ті предмети і явища, які називаються даними словами. Причому розуміння і вживання слів дітьми 3 - 5 років залежить не тільки від ступеня узагальнення, а й від того, наскільки часто використовують ці слова оточуючі дорослі і як організована діяльність дітей із відповідними предметами.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Таким чином, у своїй конкретно-віднесеній формі значення слова виникає раніше поняття і є передумовою його становлення. Поняття, позначене словом, будучи узагальненим образом дійсності, росте, шириться, поглиблюється в міру розвитку дитини, у міру того як розширюється і стає різноманітнішою сфера її діяльності, збільшується коло людей і предметів, з якими вона вступає в спілкування. У ході свого розвитку мова дитини перестає бути залежною від чуттєвої ситуації.

До старшого дошкільного віку діти опановують лексикою та іншими компонентами мови настільки, що засвоювана мова дійсно стає рідною. Тут має закінчуватися, в основному, формування ядра словника. Разом із тим семантичний та граматичний розвиток залишаються ще далеко не завершеними.

Перспективи подальших розвідок убачаємо в розробці системи вправ, що сприяла б формуванню у дітей вищих рівнів семантичних узагальнень відповідно до їх вікових можливостей за сферами життєдіяльності «Природа», «Культура», «Люди», «Я Сам».

Література:

1. Базова програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» / Наук. ред. та упоряд. О.Л.Кононко. – 2-ге вид., випр. – К.: Світич, 2008. – 430 с.
2. Бенера В.Є., Маліновська Н.В. Теорія та методика розвитку рідної мови дітей. Навчально-методичний посібник за кредитно-модульною системою організації навчального процесу для студентів напряму підготовки 6.010101 «Дошкільна освіта». – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 376 с.
3. Богуш А. Мовленнєвий розвиток дітей від народження до 7 років. Монографія. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 374 с.
4. Богуш А.М. Мовленнєвий компонент дошкільної освіти. – Одеса: «Слово», 2004. – 176 с.

5. Богуш А.М., Гавриш Н.В. Дошкільна лінгводидактика: Теорія і методика навчання дітей рідної мови: Підручник / За ред. А.М.Богуш. – К.: Вища шк., 2007. – 542 с.

6. Богуш А.М., Гавриш Н.В., Саприкіна О.В. Теорія і методика розвитку мовлення дітей раннього віку. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2009. – 408 с.

Полевикова О.Б. Особенности усвоения дошкольниками слов разных степеней обобщения.

Автор статьи исследует особенности развития лексической системы в онтогенезе; выясняет сущность каждого этапа развития системной организации детского словаря; определяет возможности усвоения слов разных степеней обобщения.

Ключевые слова: лексическая система, онтогенез, степени обобщения слов.

Olga Polyevikova. Features of mastering of words of different degrees of generalization under-fives.

The author of the article probes the features of development of the lexical system in ontogenesis; finds out essence of every stage of development of system organization of child's dictionary; determines possibilities of mastering of words of different degrees of generalization.

Keywords: lexical system, ontogenesis, degrees of generalization of words.

ЗАЯВКА
на участь у Міжнародній науково-практичній конференції
"Світ дошкілля: психолого-педагогічні проблеми дошкільної освіти"
9-10 грудня 2010 р. (м.Рівне)

Прізвище	Полевікова
Ім'я	Ольга
По батькові	Борисівна
Науковий ступінь	Кандидат педагогічних наук
Вчене звання	-
Місце роботи	Херсонський державний університет, факультет дошкільної та початкової освіти
Посада	Завідувач кафедри дошкільної освіти, доцент
Адреса установи	73000, м. Херсон, вул.40 років Жовтня, 27
Робочий телефон	(0552) 32-67-66 (деканат)
Домашня адреса	73005, м. Херсон, вул.28 Армії, буд.4-А, кв.24
Домашній; моб. телефон	(0552) 31-31-08; 097-30 000-77
Е-mail	polevikov@list.ru
Назва секції:	Дитинство як соціокультурна і педагогічна реальність
Назва статті:	Особливості засвоєння дошкільниками слів різних ступенів узагальнення
Потреба проживання:	Ні.

15.11.10.

Відомості про автора:

Полєвікова Ольга Борисівна – кандидат педагогічних наук, доцент, завідувач кафедри дошкільної освіти Херсонського державного університету.